

στους χάρτες του, δηλώνει ότι ταξίδεψε δεκαπέντε φορές στο Αιγαίο, με πυξίδα και διαβήτη για να σχεδιάσει τις πινακίδες του και να ορίσει την ακριβή θέση του κάθε νησιού! Με αυτό το παράδειγμα ο Γ. Τόλιας βρίσκει την ευκαιρία να εξηγήσει τη χρηστικότητα, αρχίζοντας από τις ανάγκες σε απεικονίσεις που είχε η ναυσιπλοΐα. Στο κεφάλαιο «Ο πόλεμος στα νησιά» παρακολουθούμε τους χάρτες να διολισθαίνουν από τον χρηστικό ή εγκυκλοπαιδικό τους χαρακτήρα στον «επικαιρικό», με αιτίες τη δύψα για πληροφόρηση και την έκρηξη που συντελείται στη διάδοση της έντυπης εικόνας. Οι πόλεμοι εδώ αποτελούν ένα μόνιμο θέμα που ενδιαφέρει το ευρωπαϊκό κοινό. Οι βενετοτουρκικές συγκρούσεις στις ακτές του Αιγαίου, οι απεικονίσεις των τόπων και των μαχών βρίσκονται στην πρώτη γραμμή αυτού του ενδιαφέροντος.

Το βιβλίο μάς κρατάει μία έκπληξη για το τέλος. Τα επιλεγόμενα με τίτλο «Ο ελληνικός νησιωτισμός. Οι γενικοί χαρακτήρες» έχουν γραφεί από τον Σπύρο Ασδραχά. Είναι ένα κείμενο που με δρός ιστορικής γεωγραφίας εισάγει στον κόσμο των νησιών, ερευνά το πραγματικό αντικείμενο χαρτογράφησης των «νησολογίων», τον στεριανό και θαλάσσιο χώρο, τα δίκτυα, τις κοινωνίες, στα δύο πελάγη της ελληνικής χερσονήσου. Ο Σ. Ασδραχάς, κλείνοντας το βιβλίο, καταθέτει ένα κείμενο για τον κόσμο των νησιών, ανάλογης ποιότητας με το επίσης δικό του «Ελληνικό Αρχιπέλαγος, μια διάσπαρτη πόλη», το οποίο έκλεινε το Χάρτες και χαρτογράφοι πρών δεκαεπτά χρόνια.

Τα «νησολόγια», με την έλευση της σύγχρονης χαρτογραφίας εδώ και διακόσια περίπου χρόνια, έπαψαν να παίζουν το ρόλο του γεωγραφικού άτλαντα. Συνέχισαν να ενδιαφέρουν κυρώς τους εμπόρους των αντικών και της τέχνης. Σιγά-σιγά χάθηκαν από το προσκήνιο, αποκτώντας ένα νέο ρόλο, αυτόν του παλαιωμένου διακοσμητικού αντικειμένου με κάπως πρωτόγονο χαρακτή-

ρα. Στην ελληνική βιβλιογραφία τα συναντάμε τις περισσότερες φορές, στις ασχολίαστες ή λάθος σχολιασμένες εκδόσεις των ιδιωτικών συλλογών – όπου το κύριο θέμα είναι η ανάδειξη του ακριβού σε χρηματική αξία υλικού και ο ενοποιητικός ιστός οι κατά κανόνα άστοχες επιλογές του ιδιοκτήτη. Το πέρασμα από τη συλλεκτική αρχαιολογία στην επιστημονική αρχαιολογία συνέβη στα τέλη του 19ου αιώνα. Το ανάλογο πέρασμα στην ιστορική χαρτογραφία, στον ελληνικό χώρο, συντελείται αυτή τη στιγμή. Ο Γ. Τόλιας με τα Νησολόγια του συμβάλλει σε αυτό. Βοηθάει με τη δουλειά του να υπερβεί η ελληνική βιβλιογραφία την παράδοση των συλλεκτικών εκδόσεων, επαναφέροντας τα «νησολόγια» στη θέση τους, ανασύροντας στο φως τη χαμένη πληροφορία της ιστορικής γεωγραφικής απεικόνισης μέσα από αυτούς τους χάρτες.

ΝΙΚΟΣ ΜΠΕΛΑΒΙΛΑΣ
Εργαστήριο Αστικού Περιβάλλοντος
Σχολή Αρχιτεκτόνων, ΕΜΠ

Μαρία Χριστίνα Χατζηώαννου

*Η ιστορική εξέλιξη
των οικισμών στην περιοχή
του Αλιάκμονα
κατά την Τουρκοκρατία.
Ο Κώδικας αρ. 201
της Μονής Μεταμορφώσεως
του Σωτήρος Ζάβορδας*

Έκδοση του Κέντρου
Νεοελληνικών Ερευνών
του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών
αρ. 75,
Αθήνα 2000, σ. 358

Η μελέτη και η παρουσίαση μιας γεωγραφικής ενότητας, η οποία στηρίζεται σε μια αρχειακή πηγή, ενέχει τον κίνδυνο άστοχων γενικεύσεων επιμέρους δεδομένων. Το παρόν βι-

βλίο, προϊόν ερευνητικού προγράμματος του Ινστιτούτου Νεοελληνικών Ερευνών, το οποίο φέρει τον τίτλο «Ιστορία των οικισμών της Ελλάδας (15ος-20ός αι.)», αποφεύγει σε κάθε περιπτώση αυτή τη στατική αντιμετώπιση του χώρου. Οι γεωγραφικές και ιστορικές στοχεύσεις του για μια παρουσίαση της εξέλιξης της οργάνωσης του πληθυσμού και των οικισμών της περιοχής –στις δεδομένες γεωφυσικές διαστάσεις– έδωσαν το έναντιμα για τη διερεύνηση της μετάβασης από τις παλαιότερες βυζαντινές οικιστικές συγκροτήσεις στα νεότερα μορφώματα των πόλεων. Η μεθοδολογική πρόταση για την αντιμετώπιση του Κώδικα της Μονής Ζάβορδας ως τεκμηρίου με ιστορικές και γεωγραφικές προεκτάσεις υπήρξε πολύ εύστοχη και οδήγησε στην παρουσίαση μιας ολοκληρωμένης προβληματικής για την ανασύσταση των λειτουργιών του χώρου και τη δυναμική της εξέλιξης τους, αλλά και τις παλινδρομήσεις τους μέσα στο χρόνο. Ο Κώδικας αυτός είναι μια παρρησία, μια καταγραφή δηλαδή ονομάτων δωρητών και αφιερωτών μαζί με τη γεωγραφική προέλευσή τους, με σκοπό τη μνημόνευση τους από το μοναστήρι. Στον Κώδικα, ο οποίος χρονολογείται εκατόν πενήντα χρόνια από την ίδρυση της Μονής από τον όσιο Νικάνορα, προβάλλονται πολύ παραστατικά οι οικιστικές μεταβολές στην περιοχή του Αλιάκμονα, οι οποίες θα αποτελέσουν το υπόβαθρο της ακμής των οικισμών της Τουρκοκρατίας στη νοτιοδυτική Μακεδονία κατά την ιστορική φάση του 18ου αιώνα.

Στο πρώτο μέρος του βιβλίου, και σε τέσσερις υποενότητες, γίνεται παρουσίαση του γεωγραφικού χώρου του Αλιάκμονα καθώς και των διοικητικών (εκκλησιαστικών και κοσμητικών) συνθηκών της περιόδου κατά την οποία ιδρύθηκε και λειτούργησε η Μονή. Η ανάπτυξή της αποδίδεται στη διαμόρφωση ενός νέου οικιστικού πλέγματος καθώς και στην, ευνοούμενη από τις οδικές διακαταδόσεις της Εγνατίας, διακίνηση των

πλεονασματικών προϊόντων της κτηνοτροφίας. Στην ανήνευρη των προϋποθέσεων των ιστορικών μεταβολών στην περιοχή του Αλιάκμονα εντάσσεται η εξέταση του μεσαιωνικού οικιστικού στρώματος της περιοχής, η στρατηγική σημασία της οποίας, ήδη στον πρώιμο Μεσαίωνα, απηχείται στη διαποδά μικρότερων οχυρώσεων και στην προεξάρχουσα λειτουργία του κάστρου των Σερβίων· η ανάπτυξη στη συνέχεια των πόλεων της Καστοριάς και της Βέροιας (12ος αι.) αντικατέστησε τις λειτουργίες των στρατιωτικών οχυρώσεων και δημιούργησε νέα κέντρα δράσης στο οικιστικό πλέγμα της περιοχής. Στην ίδια αυτή πρώτη ενότητα του βιβλίου παρουσιάζεται το δημογραφικό και οικονομικό πλαίσιο της ανάπτυξης των οικισμών της Κοζάνης, του Βελβεντού, της Σιάτιστας και των Γρεβενών κατά το 16ο αιώνα, την κατεξοχήν περίοδο της συγκρότησης των βαλκανικών πόλεων. Είναι σημαντικό ότι οι αριθμητικές προσεγγίσεις των κατοίκων αυτών των πόλεων λαμβάνουν υπόψη τις δημογραφικές ιδιαιτερότητες της περιοχής, οι οποίες συνυφαίνονται από πολύπλοκες διεργασίες, όπως οι εποικισμοί της περιοχής από τους Τούρκους, οι ποικιλες προελεύσεις εθνοτήτων και θρησκευτικών ομάδων καθώς και το ληστρικό φαινόμενο, το οποίο δημιουργούνσε με τη σειρά του προϋποθέσεις για νέες πληθυσμακές μετακινήσεις. Το μεθοδολογικό αυτό δίπτυχο της προσέγγισης της ιστορίας της περιοχής συνδυάζει σε πρώτο επίπεδο τη μελέτη της ανάπτυξης της στο ευρύτερο πλαίσιο του βαλκανικού μοντέλου των πόλεων του 16ου αιώνα· σε δεύτερο επίπεδο, προχωρεί στην εξέταση του μικρόκοσμου της περιφέρειας και των διοικητικών και εκκλησιαστικών εξαρτήσεών της από μεγάλα εκκλησιαστικά κέντρα, και ιδιαίτερα τη Θεσσαλονίκη.

Τοπικές πηγές προερχόμενες κυρίως από μοναστήρια, αλλά και αρχαιολογικά τεκμήρια και τοπικές ιστοριογραφικές συνθέσεις αξιο-

ποιούνται για τη δεύτερη, τη μικροϊστορική προσέγγιση του χώρου· αναμφίβολα, η αρχειακή και η επιπόπια έρευνα αλλά και η συνεργασία με τοπικούς φορείς, όπως το Ινστιτούτο Βιβλίου και Ανάγνωσης Κοζάνης, τροφοδότησαν τη μελέτη με πλήθος από στοιχεία για τις μεταβολές στην οικονομία και τη διοίκηση καθώς και τις ποσοτικές και ποιοτικές επιδράσεις τους στον πληθυσμό της περιοχής. Πέρα από την πλούσια επιμέρους παρουσίαση της ιστορικής εξέλιξης των οικισμών αυτών, ιδιαίτερη σημασία έχουν οι επισημάνσεις για τις ποιοτικές μεταβολές της φυσιογνωμίας του χώρου, ο παλαιότερος χαρακτήρας του οποίου αντιπροσωπευόταν περισσότερο από τις στρατιωτικές λειτουργίες του κάστρου των Σερβίων. Οι νεότερες οικιστικές συγκροτήσεις, όπως αυτή της Κοζάνης, συσπείρωσαν κυρίως χριστιανικούς πληθυσμούς, επαγγελματιών, τεχνιτών και εμπόρων.

Στους νέους αυτούς όρους ανάπτυξης εντάσσεται και η ίδρυση της Μονής Ζάβορδας και, προϊόντος του χρόνου, η απορρόφηση δραστηριοτήτων κατανευμένων σε παλαιότερα μοναστηριακά κέντρα της περιοχής, όπως μαρτυρεί η προέλευση κειμηλίων, χειρογράφων, σκευών και εικόνων της. Η οικιστική συγκρότηση της Μονής Μεταμορφώσεως του Σωτήρος Ζάβορδας εξετάζεται στα όρια του ευρύτερου μοναστηριακού πλεγματος του μέσου Αλιάκμονα και του περιβάλλοντα φυσικού του χώρου. Παράλληλα, οι εξαρτήσεις της Μονής αρχικά, από την Αρχιεπισκοπή Αχρίδας και τη Μητρόπολη Θεσσαλονίκης, από όπου ξεκίνησε ο ιδρυτής της, και στη συνέχεια από το Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως μελετήθηκαν ως θεσμικές αφετηρίες, οι οποίες αποτυπώνουν και την προσήλωσή της στην παράδοση και ερμηνεύουν την αισθητά περιορισμένη συμβολή της στην πληθυσμιακή κινητικότητα των οικισμών της περιοχής. Με την ιστορική διερεύνηση της καταγωγής των οικιστικών κέντρων του μέσου Αλιάκμονα και τη γεωγραφική τους κατα-

νομή αλλά και τις γεωγραφικές υπερβάσεις κυρίως στην επικοινωνία με άλλες περιοχές, τις οποίες υπαγόρευσε η λειτουργία της Μονής ήδη από την περίοδο της ίδρυσής της, ολοκληρώνεται το πρώτο κεφάλαιο.

Η μικροϊστορική εξέταση της παροχήσιας, ως αρχειακής πηγής, στο δεύτερο κεφάλαιο του βιβλίου εκκινεί από την προσπάθεια αποκατάστασης και ένταξής της στο σύνολο των δεδομένων της περιοχής, παρά την εν γένει περιορισμένη πηγολογική διαθεσιμότητα της περιόδου, η οποία, αν ήταν πληρούμενη, θα επέτρεπε την ακριβέστερη ανασύνθεση των οικιστικών της συγκροτήσεων, όπως συμβαίνει με άλλες περιοχές του ελλαδικού χώρου. Οι χρήσεις αυτού του καταλόγου, όπως συνήθως ακόμα συμβαίνει με ανάλογες αναγραφές τοπωνυμίων ή ονομάτων, υπήρξαν έως σήμερα αποσπασματικές και περιορισμένες κυρίως σε έρευνες για μεμονωμένα πρόσωπα ή τοπωνύμια. Η αναδιατύπωση των προβληματισμών σχετικά με την αξιολόγηση των επιδράσεων της Μονής στη διαμόρφωση του οικισμένου χώρου, ο οποίος εκτείνεται από τη βάρεια Θεσσαλία και τη Δυτική Μακεδονία έως την Ήπειρο, από την εποχή της ίδρυσής της έως τον 20ό αιώνα, και η χρήση νέων εργαλείων έρευνας μέσα κυρίως από τη συγκρότηση νέων ιστορικών κατηγοριών και την επεξεργασία τους από ηλεκτρονικό υπόλογιστή οδήγησαν στην άριτα αξιοποίηση του υλικού και όσων στοιχείων της γεωγραφίας και της ιστορίας συναρμόστηκαν για την παρουσίαση του.

Αν και τα πληθυσμιακά δεδομένα της πρώτης περιόδου της ιστορίας της Μονής (από την ίδρυσή της έως την πρώτη μεταγραφή του Κώδικα το 1692) και της δεύτερης, η οποία ξεκίνησε από το 1692 και φτάνει έως τον 20ό αιώνα, είναι αριθμητικά ταυτόσημα, η έρευνα κατέληξε στο συμπέρασμα ότι δεν απεικονίζουν ισομερείς πληθυσμιακές κατανομές. Οικισμοί οι οποίοι αναφέρονται στον κατάλογο κατά την πρώτη περίοδο δεν μνημονεύονται στη δεύτερη (Καστοριά,

Βέροια)· εμφανέστατη είναι, από την άλλη πλευρά, η αυξημένη αναγραφή νέων αφιερωτών προερχόμενων από αρκετά εγγύτερους στη Μονή οικισμούς (περιοχή Κοζάνης-Αιανής). Προφανής είναι επίσης η περιορισμένη παρουσία ονομάτων από τις περιοχές της Πίνδου, των Σερβίων κατά τη δεύτερη περίοδο. Ενδιαφέρουσες είναι και ούτες απαντήσεις επιχειρούνται σχετικά με το φαινόμενο της αναφοράς του μετζονος αγροτικού χώρου της Καστοριάς σε κατάλογο ζητείας (ενίσχυση εσόδων από εξόρμηση μοναχών στην περιοχή), σε παρασελίδια σημείωση του ίδιου Κώδικα, ενώ τα στοιχεία για την ίδια την πόλη είναι πολύ ισχνά.

Η μείωση του αριθμού των αφιερωτών από τη Θεσσαλία και η αύξηση εκείνων από την Ήπειρο συνδέονται με την αλλαγή των αξόνων επικοινωνίας ανάμεσα στις περιοχές αυτές, ενώ πληθυσμιακά ενισχυμένα πάντοτε εμφανίζονται όσα χωριά-οικισμοί είναι γνωστά για την ανάπτυξή τους και από άλλες πηγές. Η υποχώρηση του αριθμού των αφιερωτών, τέλος, από την Αχρίδα κατά τη δεύτερη περίοδο αποδίδεται στις θεσμικές εκκλησιαστικές ανακατατάξεις. Οι ονοματολογικές επίσης στατιστικές είναι εξαιρετικά ενδιαφέρουσες για τη σχεδόν ισάριθμη αναφορά ανδρικών και γυναικείων ονομάτων, τη μονομερή προτίμηση σε πολύ συνηθισμένα και σε άλλες ελλαδικές περιοχές βαπτιστικά και την εξαιρετική αναφορά των θηλυκών Κοζανίαν και Καστορία, καθώς και τη μικρή σε αριθμό εμφάνιση εγγραφών που υποδηλώνουν σλαβικές προελεύσεις. Το κεφάλαιο ολοκληρώνεται με τη δημοσίευση του Κώδικα και την παράθεση των ευρετηρίων των οικισμών και ονομάτων. Στο τρίτο και τελευταίο κεφάλαιο, το οποίο ονομάζεται «Επιλογή βιβλιογραφίας», συγκεντρώνονται μελέτες τοπικής ιστορίας οι οποίες κατανέμονται θεματικά σε ιστορικές, γεωγραφικές και διοικητικές κατηγορίες· η βιβλιογράφηση αυτή έχει κατατεθεί σε βάση δεδομένων και αποτελεί τμήμα της

υποδομής του Προγράμματος. Η συστηματοποίηση των ιστοριογραφικών δεδομένων είναι ενδιαφέρουσα, επειδή φέρνει στο προσκήνιο και κατατάσσει σε επιστημονικά πεδία όσες δημιουργίες έχουν ως κίνητρο της θεματολογίας τους την ατομική ή αποσπασματική σχέση με το χώρο. Πέρα από την πληρότητα της βιβλιογραφικής ενημέρωσης για την περιοχή του μέσου Αλιάκμονα και την αξιοποίηση πορισμάτων από παραλλήλες επιστήμες, οι θεματολογικές αναγωγές της έρευνας για το χώρο στα ευρύτερα επιστημονικά πεδία ενός σύγχρονου ερευνητικού προγράμματος, αποτελούν μια σύγχρονη πρόταση για τη διαχείριση ανάλογων δεδομένων και απεγκλωβίζουν τους ερευνητές από την παραδοσιακή αντιμετώπιση της τοπικής ιστορίας.

ΜΑΡΙΑ ΛΕΟΝΤΣΙΝΗ
Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών, ΕΙΕ

E. W. Anderson

The Middle East: Geography and Geopolitics

Routledge, London 2000, σ. 342

Η Μέση Ανατολή προσελκύει τα γεωπολιτικά ενδιαφέροντα των μεγάλων δυτικών δυνάμεων ήδη από την εποχή των Σταυροφοριών και θα συνεχίζει να τα προσελκύει λόγων των πλουσίων κοιτασμάτων πετρελαίου που διαθέτει. Παράλληλα, η παρουσία ειρών τόπων τριών θρησκειών σε μια μικρή, από άποψη έκτασης, περιοχή και οι συνεχείς συγκρούσεις μεταξύ Αράβων, Ισραηλινών, Παλαιστινών και διάφορων εισβολέων δημιουργούν καθημερινές τοπικές εντάσεις με χιλιάδες ανθρώπινα θύματα. Η πρόσφατη παράνομη και άδικη εισβολή και κατοχή του Ιράκ είναι δυστυχώς μια απτή απόδειξη της σημασίας της περιοχής, αλλά και των απροκάλυπτων προθέσεων όσων αυτάρεσκα αναγορεύονται σε «ελευθε-

ρωτές».

Η περιοχή λοιπόν χαρακτηρίζεται από ευρύτατες οικονομικές, πολιτικές, κοινωνικές και πολιτικές διαφοροποιήσεις. Έτσι, ένας τόμος όπως ο κρινόμενος δεν μπορεί (ή δεν θα έπειτε) να καλύψει τα «πάντα», όπως φιλόδοξα στοχεύει το βιβλίο του E. W. Anderson, και αυτό ίσως είναι το πρώτο πρόβλημα που αντιμετωπίζει ο αναγνώστης. Μετά από έναν ενδιαφέροντα πρόλογο γραμμένο από τον G. Anderson (γιο του συγγραφέα) για την προϊστορία της έννοιας της γεωπολιτικής (βασικά για την Αρχαία Ελλάδα και τη Ρώμη), το βιβλίο είναι οργανωμένο σε 11 κεφάλαια και επιλογο. Σύμφωνα με την εισαγωγή, το 30% του βιβλίου βασίζεται σε προηγούμενο βιβλίο του W. B. Fisher (1978), με τίτλο *Middle East*, όπου τα κεφάλαια 3, 6, 7 και 8 έχουν συμπληρωθεί με νέα στοιχεία. Για το σημερινό συγγραφέα, η Μέση Ανατολή απαρτίζεται από «... όλα τα γενικώς αποδεκτά κράτη της περιοχής μαζί με τη Λιβύη, το Σουδάν και την Κύπρο» (σ. 13). Δεν γίνεται όμως κατανοητό τι εννοεί με τον όρο «αποδεκτά κράτη» και από ποιον, γιατί ο συγγραφέας στη συνέχεια αναφέρεται στη λεγόμενη «Δημοκρατία της Βόρειας Κύπρου», αναγνωρισμένη μόνο από την Τουρκία, που κατέχει παράνομα το βόρειο τμήμα του νησιού, ενάντια στις αποφάσεις του ΟΗΕ.

Τα τρία επόμενα κεφάλαια ασχολούνται με τα φυσικά γεωγραφικά χαρακτηριστικά της περιοχής, όπου περιγράφονται κλασικές υποκατηγορίες όπως τεκτονική, γεωλογία και γεωμορφολογία, κλίμα, υπέδαιρος και βλάστηση, υποστηριζόμενα από χρήσιμους χάρτες. Στο 5ο κεφάλαιο δίνεται ιδιαίτερη σημασία σε δύο φυσικά διαθέσιμα-κλειδιά, το πετρέλαιο και το νερό, και η παρουσίαση είναι αρκετά κατατοπιστή. Στο 6ο κεφάλαιο παρουσιάζεται η ιστορική γεωγραφία της Μέσης Ανατολής, η οποία όμως περιορίζεται σε μια εξιστόρηση της διαδικασίας συγκρότησης των κρατών της περιοχής μετά το